

УДК 811.161.2'373.2-112

Денисюк Василь Вікторович

Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини
(м. Умань, Україна)
dvv2812@ukr.net

БІБЛЕЇЗМИ В УКРАЇНСЬКОМУ ПОЕТИЧНОМУ ДИСКУРСІ КІНЦЯ XVI – ПОЧАТКУ XVII СТ.

У статті проаналізовано особливості функціонування фразеологізмів біблійного походження в поетичних текстах, зроблено висновок, що автори використовували фразеологізми з узвичаєною семантикою, змінюючи при цьому порядок компонентів або ж удаючись до конденсації.

Ключові слова: поетичний дискурс, фразеологізм, біблеїзм, семантична структура, українська мова XVI–XVII ст.

The peculiarities of the functioning of the phraseologisms of biblical origin in poetic texts are analyzed in the article. It is concluded that the authors used phraseologisms with common semantics, while changing the order of the components or resorting to condensation.

Keywords: poetic discourse, phraseology, biblicalism, semantic structure, Ukrainian language of the 16th – 17th cc.

Писемні пам'ятки різних періодів свідчать про значний арсенал стійких сполучень слів української мови на різних етапах її розвитку. Важливим джерелом дослідження динаміки становлення фразеологічного фонду є барокова поезія першої половини XVII ст., якій належить пальма першості мистецької трансформації та адаптації одиниць-концептів європейської культури до української ментальності. Реформи в системі української освіти наприкінці XVI – на початку XVII ст. не могли не позначитися на інтелектуальному розвитку суспільства. Середньовічний український поет – це насамперед інтелектуальна особистість, яка крізь призму власного світобачення інтерпретувала європейські цінності. Очевидно, синкретизація в одній особі різних тенденцій – національної та чужої – відіграла свою роль: вірші, написані високим стилем, несли не тільки нову інформацію про різні події та явища; вони підводили під національну специфіку європейські зразки, що, з одного боку, ставило українців у рівень з європейськими народами, з іншого – збагачувало лексико-фразеологічний репертуар, інтелектуалізувало українців. На жаль, у діахронній україністиці маємо поки два дослідження, у яких проаналізовано особливості функціонування фразеологізмів з компонентом-онімом, що мають джерелом Свя-

те Письмо. В.В. Денисюк простежив долю цих словосполучень від середини XVII ст. і до сьогодні, докладно описавши трансформації, що спричинили появу варіантів, відомих сучасній українській мові [1], [2]. Власне, неповнота охоплення об'єкта дослідження й визначає актуальність нашої розвідки – проаналізувати специфіку функціонування фразеологізмів біблійного походження в середньовічному українському поетичному дискурсі. Для студіювання обрано твори українських поетів кінця XVI – початку XVII ст.

Зауважимо, що XVII ст. в українській літературі – це справжнісінький бум на фразеологію біблійного походження. Це можна пояснити, з одного боку, тим, що текст Святого Письма відомий на Русі здавна, про що свідчать уже перші писемні пам'ятки; відтак перші зрушення у використанні прецедентних одиниць накреслилися вже у XIII–XIV ст., що яскраво ілюструють перекладні твори. Однак подальшого розвитку не сталося, що спричинено, очевидно, намаганням церкви утримати свої позиції в державі через канонізацію біблійного тексту, тобто заборону змінювати його. Ця тенденція отримала назву другого південнослов'янського впливу, який намагаються припасувати тільки до графіко-орфографічних змін. З іншого боку, наслідуючи європейців, зокрема чехів, німців, українці переклали Святе Письмо – створили Пересопницьке євангеліє (1556–1561 рр.), що автоматично зняло канон із прецедентного тексту й уможливило доступ до нього всім охочим. Нова європейська культурно-освітня парадигма сприяла розвитку стилів і жанрів в українській літературній мові, що дозволило авторам залучати біблеїзми в новостворювані тексти.

Надійність Христової підтримки Віталій репрезентує за допомогою компаративної конструкції *як зіницю ока*, яка, за даними «Словника української мови XVI – першої половини XVII ст.», у досліджуваній період побутувала як варіант *якъ зъницю заховати* зі значенням 'особливо старанно, пильно оберігати' (СУМ¹⁶⁻¹⁷, 11, с. 25), напр.: *Хоцеш ли имѣти крѣпко чаяніє, На Христа възьлагай своє упованіє. Той бо єст вѣрный друг, своих не забывает, Их же, яко зъницю ока, съблюдаєт* (УП¹⁶⁻¹⁷, с. 184). Звертає на себе увагу те, що для дотримання рими автор розташовує дієслівний компонент у постпозиції. До того ж дієслівний компонент – старослов'янське, що засвідчує давність і традицію вживання цього сполучення слів. Зі значенням 'дуже пильно' вислів *як зіниця ока* побутує і в сучасній українській мові (СФУМ, с. 265).

Прикметно, але інші сполучення слів біблійного походження набувають саме в цей період статусу стійких одиниць, оскільки повною мірою розкривають метафоричні потенції принаймні одного з компонентів. Зокрема, історичні словники не фіксують сполучення слів *земля обітована* як стійке. Указівку на цей статус знаходимо в «Словнику української мови XVI – першої половини XVII ст.» – 'земля обітована; рай' (СУМ¹⁶⁻¹⁷, 11, с. 227). Однак Віталій використав стійку одиницю, синкретизувавши семантику: по-перше, це місце-константа, де завжди панує достаток, по-друге, це місце-мета, куди мріють потрапити земні люди, а для потрапляння необхідно Христову віру. Саме туди поет закликає іти співвітчизників. Напр.: *Бѣжи, бѣжи въ землю обѣтованъную, Святымъ отъ вѣка уготованъную, Да ся къ пристанищу прійти сподобиши, Идеже Христовыхъ ся благъ насладиши* (УП¹⁶⁻¹⁷, с. 184). Фразеологізм успадку-

вала нова українська літературна мова зі значеннями '1) благодатний край, де панує повний достаток; 2) місце заповітної мрії, пристанище; сподівана мета' (СФУМ, с. 263). К.М. Дубровіна фіксує одне значення з ремарками *книжн., висок., схвально* 'місце, де панує достаток, щастя, куди будь-хто пристрасно бажає потрапити; предмет чієїсь мрії, прагнень, надій та ін.', інше – *ірон. або жарт.* 'Ізраїль' [3, с. 215–217].

Звертає Віталій увагу і на моральний стан суспільства, зокрема на одвічну проблему батьків і дітей. Уміло обіграючи біблійну притчу про блудного сина, суть якої полягала в порушенні біблійної заповіді – «поважай батька свого й матір свою», поет власне атрибутивно-субстантивним сполученням позначає будь-кого із представників молодого покоління незалежно від статі, задекларовуючи перевірену часом істину: за будь-яких умов найближчими людьми залишаються завжди батьки, які у скрутну хвилину готові прийти на допомогу, усе зрозуміти і пробачити, напр.: *Теци, о блудный сыну, къ отцу своему, Радующемуся пришествію твоєму. У отца ест истинное насыщеніе И всѣх благ съвершеное утѣшеніе* (УП¹⁶⁻¹⁷, с. 185). Як стійке сполучення слів *блудний син* 'який блудить, помиляється, йде неправедною дорогою' кодифіковано у «Словнику української мови XVI – першої половини XVII ст.» (СУМ¹⁶⁻¹⁷, 2, с. 122). Фразеологізм успадкувала нова літературна мова зі значенням 'книжн. той, хто повертається з каяттям, визнанням своїх провин' (СФУМ, с. 646). Ширшу палітру значень наводить К.М. Дубровіна: *ірон. або жарт.* '1) нешанобливий син, який вийшов з-під контролю батька й пішов з рідного дому; людина, яка порвала з родиною (будь-яким колективом, групою, спільнотою) в пошуках інших занять, нового середовища та ін.; 2) безпутна, морально нестійка людина; 3) людина, яка розкалася у своїх помилках і гріхах після багатьох невдач; 4) будь-хто, хто довго був відсутнім і нарешті повернувся' [3, с. 45].

Гавриїл Дорофієвич також переймається проблемами тогочасного суспільства, зокрема автор звертає особливу увагу на правильне потлумачення Святого Письма, на освіченість як немаловажливу проблему українців, для чого послуговується фразеологізмами біблійного походження. Поет у вірші, зверненому до чесних пресвітерів, акцентує саме на правильному прочитанні всієї Біблії, що допоможе українцям навчитися толерантно ставитися одне до одного та до інших етносів. Розуміючи значення і призначення церковників в українському суспільстві, Г. Дорофієвич служителів церкви іменує сполученням слів, узятим зі Святого Письма – *земли соль*, напр.: *О котрыисте свѣтом вѣъм и земли солю, Не допуцаючи робацтву анѣ молю През недбальство в душах ся людзких заплодити И за ненаукою допустити гнити* (УП¹⁶⁻¹⁷, с. 191). Змінений порядок компонентів у фразеологізмі свідчить не тільки про вміння автора таким способом добирати риму, але і про те, що порядок компонентів у ньому не був ще чітко фіксованим. «Словник української мови XVI – першої половини XVII ст.» кодифікує сполучення слів як стійке (СУМ¹⁶⁻¹⁷, 11, с. 224), що підтверджує його активність у задекларований період. Нова українська мова успадкувала фразеологізм зі значенням 'найкращі, найвидатніші представники народу; добірна частина певного товариства, суспільства, іноді ірон.' (СФУМ,

с. 650) зі стилістичним маркером *книжн.* Семантику ‘найталановитіші, видатні, найактивніші і творчі люди; кращі представники суспільства, носії і хранителі його духовних та інтелектуальних цінностей’ для функціонування цього фразеологізму в російській мові виводить К.М. Дубровіна [3, с. 620], зауважуючи, що в російській мові з метафоричним значенням фразеологізм почали вживати з XVIII ст. [3, с. 622].

Памва Беринда відомий не тільки як лексикограф, але і як талановитий поет: вірші демонструють уміння автора глибоко мислити, крізь призму біблійного слова пояснювати різні житейські істини. П. Беринда одним із перших використав такий спосіб подачі фразеологізму, як конденсація. Звертаючись до пастирів як проповідників православної віри, автор послуговується конденсованим варіантом компаративного фразеологізму як *ієрихонська труба*, що, своєю чергою, передбачало добрі знання тодішніми українцями Святого Письма, напр.: *Радуйся, пастыру, котрый, як труба, шумиши И аж до пришествія Христова въ церквах брмиши* (УП¹⁶⁻¹⁷, с. 193). Укладачі «Словника української мови XVI – першої половини XVII ст.» не реєструють атрибутива *ієрихонський*, що можна пояснити відсутністю у джерельній базі текстів, де було б ужито цей прикметник. Контекст, однак, засвідчує зворотне: у складі стійкого сполучення атрибутив був відомий. До речі, укладачі «Історичного словника білоруської мови» фіксують прикметник у різножанрових пам’ятках (ГСБМ, 9, с. 218). Нова українська мова успадкувала фразеологізм із фонетичними варіантами прикметникового компонента: як (*мов, ніби і т. ін.*) *ієрихонська (єрихонська, ярихонська) труба* ‘дуже гучний, сильний’ (СФУМ, с. 724). Як зауважує К.М. Дубровіна, сучасність засвідчує зсуви в семантичній структурі фразеологізму, відомого російській мові зі значенням ‘оглушливо гучний, трубний голос’ і який лінгвіст коментує ремарками *книжн.; неодобр.; возм., ирон.* [3, с. 237].

В іншому вірші П. Беринда також порівнює апостола Павла із трубою, однак далі пояснює, що необхідно робити послідовникам Христа і що Павло – гідний учень свого Вчителя. У цьому контексті актуалізується опорний концепт *знання*, репрезентантом якого є слова Ісуса Христа, номіновані П. Бериндою фразеологізмом *краеугольный камень*. Зауважимо, що, як і в попередньому контексті, автор послуговується конденсацією, напр.: *Павел, оттуду труба, яко гром, шумящи И всѣх сердца вѣрных обилно веселящи, Всю подсолнечную посланми оглашает И, посредѣ церкви шумящи, съзывает Христову пастырску гласу вѣслѣдовати И на томъ краеугольном себе назидати, Въ вся конца свѣтлым гласом вѣрным вѣщаа И вся языки учительством просвѣщая* (УП¹⁶⁻¹⁷, с. 210). Звертає на себе увагу те, що поет усе семантичне навантаження переносить на прикметник. Це, своєю чергою, може свідчити про те, що на початок XVII ст. саме атрибутив був маркером фразеологізму.

Як стійке сполучення слів *камень краеугольный* ‘наріжний камінь’ кодифіковано у «Словнику української мови XVI – першої половини XVII ст.» (СУМ¹⁶⁻¹⁷, 14, с. 31). Фразеологізм із заміною прикметникового компонента на *наріжний* успадкувала нова літературна мова зі значенням ‘*книжн.* основа, найсуттєвіша частина чого-небудь’ (СФУМ, с. 286). К.М. Дубровіна фіксує в

російській мові значення 'книжн. основа, фундамент, найважливіша частина, сутність чого-небудь; головна ідея' [3, с. 318].

Отже, український поетичний дискурс початку XVII ст. активно послуговувався фразеологізмами біблійного походження, крізь призму авторського світобачення окультурюючи, інтелектуалізуючи, європеїзуючи український соціум, своєю літературно-мовною практикою закріплюючи у фразеологічній системі української мови початку XVII ст. за прецедентними одиницями статус стійких. Фразеологізми біблійного походження пов'язують українську мову з іншими європейськими мовами в єдиний континуум [4], [5], [6], [7], [8].

Умовні скорочення

ГСБМ – Гістарычны слоўнік беларускай мовы. Вып. 9 : Дорогоцены – Жеребей / склад. А. М. Булыка і інш. – Мінск : Навука і тэхніка, 1989. – 296 с.

СУМ¹⁶⁻¹⁷ – Словник української мови XVI – першої половини XVII ст. / НАНУ. Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. – Львів, 1994–2013. – Вип. 1–16.

СФУМ – Словник фразеологізмів української мови / уклад. : В. М. Білоноженко та ін. – Київ : Наукова думка, 2003. – 1104 с.

УП¹⁶⁻¹⁷ – Українська поезія. Кінець XVI – початок XVII ст. / упоряд. В. П. Колосова, В. І. Крекотень. – Київ : Наук. думка, 1978. – 432 с.

Література

1. Денисюк, В. Біблійноонімна фразеологія української поезії середини XVII ст. / В. Денисюк // *Hungaro-Ruthenica*. – Szeged, 2015. – Vol. VII. – С. 63–78.

2. Денисюк, В. В. Якими дісталися до нас голубок Ноя та осел Валаама? / В. В. Денисюк // Науковий часопис Східноподільського лінгвокраєзнавчого центру : зб. наук. праць студентів, магістрантів, викладачів / відп. ред. Т. М. Тищенко. – Умань : Жовтий О. О., 2015. – Вип. 4. – С. 96–101.

3. Дубровина, К. Н. Энциклопедический словарь библейских фразеологизмов / К. Н. Дубровина. – М. : Флинта : Наука, 2010. – 808 с.

4. Кузнецова И. В. Персонажи Библии в славянских устойчивых сравнениях христиан / И. В. Кузнецова. – Чебоксары : ЧГПУ, 2017. – 212 с.

5. Кузнецова, И. В. Иисус Христос в устойчивых сравнениях христиан / И. В. Кузнецова // *Studia Slavica Academiae Scientiarum Hungaricae*. – Vol. 60. – № 1. – Budapest : Akadémiai Kiadó, 2015. – Pp. 65–78.

6. Лепта библейской мудрости : библейские крылатые выражения и афоризмы на русском, английском, белорусском, немецком, словацком и украинском языках / авт.-сост.: Д. Балакова, Х. Вальтер, Н. Ф. Венжинович, М. С. Гутовская, Е. Е. Иванов, В. М. Мокиенко. – Могилев : МГУ имени А. А. Кулешова, 2014. – 208 с.

7. Лепта библейской мудрости: русско-славянский словарь библейских выражений и афоризмов с соответствиями в германских, романских, армянском и грузинском языках : в 2 т. / авт.-сост.: З. К. Адамия [и др.] ; под ред. Е. Е. Иванова [и др.]. – Могилев : МГУ имени А. А. Кулешова, 2019. – Т. 1. – 334 с.

8. Лепта библейской мудрости: русско-славянский словарь библейских выражений и афоризмов с соответствиями в германских, романских, армянском и грузинском языках : в 2 т. / авт.-сост.: З. К. Адамия [и др.] ; под ред. Е. Е. Иванова [и др.]. – Могилев : МГУ имени А. А. Кулешова, 2019. – Т. 2. – 308 с.